

Алена МІХАЛЕВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

МОЎНЫЯ СРОДКІ ПАКАЗУ ВАЕННАЙ РЭЧАІСНАСЦІ Ў РАМАНЕ “СЭРЦА НА ДАЛОНІ” ІВАНА ШАМЯКІНА

УДК [81'38:811.161.3] І. Шамякін

У артыкуле даецца характарыстыка творчай і стылістычнай індывідуальнасці Івана Шамякіна, разглядаюцца мастацкія сродкі, якія выкарыстоўвае народны пісьменнік Беларусі пры паказе рэчаіснасці перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Аб'ектам даследавання сталі сінтаксічныя канструкцыі з паўторамі і з пропускам лексем у аўтарскай мове і мове персанажаў; тут жа паказаны матываванасць выкарыстання, структурныя асаблівасці і функцыянальная насычанасць згаданых адзінак.

Ключавыя словы: *аналітычны стыль, індывідуальнасць, прыём паўтору, прыём пропуску, псіхалагізм, стылістычная манера.*

The article describes the creative and stylistic personality of Ivan Šamiakin, examines the artistic means used by the people's writer of Belarus when showing the prematurity of the great Patriotic war period. The object of the research is syntactic constructions with repetition and omission of lexemes used in the author's language and the language of characters; here the motivation for use, structural features and functional saturation of the mentioned units are shown.

Сярод выдатных дзеячаў нашай краіны асаблівае месца займаюць празаікі і паэты, са старонак твораў якіх можна даведацца пра найбольш значныя падзеі і герояў гэтых падзей. Пачэснае месца ў спісе першых займае Іван Шамякін – народны пісьменнік Беларусі, лаўрэат дзяржаўных і літаратурных прэмій. Звяртаючыся да паказу разнастайных актуальных праблем, І. Шамякін, як і многія яго ровеснікі, не абышоў падзей Вялікай Айчыннай вайны, паколькі сам быў удзельнікам баёў (пад Мурманскам і на Одэры). Тэма вайны адлюстравана ў яго апавесцях “Помста”, “Гандлярка і паэт”, “Ахвяры”, раманах “Глыбокая плынь”, “Снежныя зімы”, “Зеніт” і інш. З ліку апошніх асабліва высокім грамадзянскім пафасам і займальнасцю сюжэта вылучаецца раман “Сэрца на далоні”. Напісаны на працягу 1960–1963 гг., гэты твор уздымае, сярод іншых, праблему аб'ектыўнага асвятлення народнай гісторыі і вызначаецца спецыфічным паказам ваенных падзей.

Згаданая спецыфіка заключаецца ў тым, што аўтар, па-першае, апісвае храналагічна ранейшыя падзеі, якія адбываюцца не на фронце, а ў падполлі; па-другое, спрабуе праз дзеянні герояў, асабліва журналіста Кірылы Шыковіча і доктара Антона Яраша, аднавіць праўду ў дачыненні перш за ўсё да аднаго персанажа – загінулага патрыёта Сцяпана Савіча, якога старшыня гарсавета Сямён Гукан свядома аб'явіў здраднікам. Для рэалізацыі аўтарскай задумы Іван Шамякін выпрацаваў своеасаблівы падыход да кампазіцыйнага афармлення рамана і падаў ваенныя падзеі праз расповеды, успаміны, маналогі, дыялогі розных герояў. Змяняючы апавядальнікаў, пісьменнік па-мастацку выразна паказаў не толькі дзеянні, але і ўнутраны свет персанажаў, матывы іх паводзінаў і ўчынкаў. Адлюстраванне рэчаіснасці ў такім ракурсе дазваляе стварыць аб'ектыўнае апісанне, спалучыць яго

з аўтарскім аналізам думак, перажыванняў, пачуццяў герояў. І дасягаецца гэта ў многім дзякуючы шматлікім моўна-выяўленчым сродкам, кожны з якіх у залежнасці ад мэты паведамлення выконвае пэўную функцыю. Сярод іх асабліва частымі выступаюць канструкцыі, структурная спецыфіка якіх заключаецца ў перыядычным паўтарэнні сінтаксічных пазіцый з аднолькавым лексічным напаўненнем, што служаць для перадачы дадатковых сэнсава-інфармацыйных значэнняў кантэксту. Напрыклад, ва ўспаміны доктара Яраша пра пакаранне Паўла і іншых падпольшчыкаў праз павешанне пісьменнік уключае паўтор некалькіх фраз, за кошт чаго апісанне становіцца больш эмацыйным: *І раптам адбылося нечаканае. І для нас, і для фашыстаў. На царкве зазванілі званы* (тут і далей вылучана намі. – А. М.). *Вось на гэтай царкве, што на плошчы. Я не адразу зразумеў. Падумаў, што арганізавалі яны. Ды не! Гэта не быў пахавальны бом. Не фарс. Не! На ўсё наваколле загучаў грозны заклік. Званы зазванілі так, як званілі яны адвечна, калі ішла бяда – наішэсце ворага, навадненне, пажар. Званы клікалі: “Падымайся, народ! Падымайся, народ!” І людзі паднялі галовы. Натоп як бы вырас. А каты спалохана замітусіліся. Нешта крычалі Бругер і Кміт. Лучынскі кінуўся да царквы. За ім гестапаўцы. З бронетранспарцёра пачалі біць кулямёты па званицы.*

А званы ўсё клікалі: “Падымайся, народ! Падымайся, народ!” (с. 74–75)*.

З пункту гледжання сінтаксічнай характарыстыкі ў рамане “Сэрца на далоні” пераважаюць паўторы галоўных членаў сказа, і перш за ўсё дзейніка, выражанага назоўнікам. Нярэдка ў такой ролі выступае агульны назоўнік, што дазваляе пісь-

* Тут і далей цытаты з пазначаным старонкі ў дужках падаюцца паводле: Шамякін, І. Сэрца на далоні: раман / І. Шамякін. – Мінск: Маст. літ., 2001. – 414 с.

менніку даць максімальна вычарпальную характарыстыку апісанага аб'екта: *Уявіліся навешаныя, так, як ні разу яшчэ за гэты доўгі і страісны дзень. Вецер гойдае іх целы. Счарнелыя твары. Счарнелы твар Паўла. Той жывы, ясны твар, на якім заўсёды гуляла ўсмешка, то гарэзлівая, вясёлая, то хітрая, то сумная* (с. 87). Аднак больш частыя ў творы канструкцыі з паўторам дзейніка – уласнага назоўніка, звычайна прозвішча. Напрыклад, ужыты ў няўласна-простаі мове Кірылы Шыковіча “*Нават Яраш, нястрымны і нястомны Яраш, пачаў вось як разважаць!*” (с. 24) некантактны паўтор дзейніка *Яраш* дазваляе засяродзіць увагу на суб'екце апісання і яго характарыстыцы. Варта адзначыць, што ў аўтарскай мове твора атрымалі пашырэнне сінтаксічныя адзінкі, для якіх характэрны кампазіцыйны стык словаформы-дзейніка з яе лексемай-паўторам. Напрыклад: *Ён [Кірыла Шыковіч] чакаў, што адкажа Яраш. Але Яраш адчуваў праўду ў яго словах, хоць з нечым і не згаджаўся* (с. 13). Афармленне канструкцыі гэтай мадыфікацыі звязана з імкненнем празаіка перадаць структуры сказаў. Своеасаблівай мадыфікацыяй згаданых канструкцыяў выступаюць сказы з паўторам дзейніка-імя, ужытыя з мэтай актуалізацыі ў рэпліках герояў і аформленыя як дыялог. Напрыклад:

– *Аднойчы я быў у гэтым доме. Прыходзіў здаваць экзамен гаспадару яго доктару Савічу.*

– *Савіч? Той Савіч? – не вытрымаў і выказаў сваё здзіўленне Шыковіч.*

– *Але. Той Савіч, пра якога Гукан з тваёй дапамогай піша, як пра здрадніка. Той Савіч, які супрацоўнічаў з немцамі, узначальваў аддзел управы і якому фашысты арганізавалі пышнае пахаванне* (с. 81).

З гэтай жа мэтай аўтар уводзіць у маналагічную мову герояў, напрыклад ва ўспамін Антона Яраша, паўтор асабовых займеннікаў, асабліва часта – займенніка *я*: *Маладому, самаўпэўненаму, мне адзін час здавалася, што я ўсё магу, што я ледзь не галоўная фігура ў падполлі* (с. 68–69).

Да моўных сродкаў паказу ваеннай рэчаіснасці адносяцца і канструкцыі з паўторам выказніка, якія выконваюць пераважна дзве функцыі. Адна з іх – раздзяляльна-вылучальная – заключаецца ў тым, што паўтор выказніка, садзейнічаючы цэласнаму ўспрымання чытачом кампанентаў паведамлення, дае магчымасць разарваць доўгі ланцуг апісання і ўтрымаць у памяці папярэднія кампаненты выказвання. Пры гэтым пісьменнік таксама часта прыбягае да кампазіцыйнага стыку названых словаформ. Так, перадаючы пачуцці Антона Яраша ад сустрэчы з Зосяй Савіч, аўтар уключае ва ўнутраную мову героя кантэкст: *Калі тая аперацыя! Праз ме-*

ся... І ці можна ўвогуле яе апераваць? Гэта яшчэ пакажуць даследаванні. А ён ужо хвалюецца. Хвалюецца, бадай, мацней, чым перад сваёй першай самастойнай аперацыяй (с. 47).

Другая функцыя, якую выконваюць у творы канструкцыі з паўторам выказніка, – функцыя падкрэслівання, вылучэння семантычна важнага для паведамлення моўнага кампанента: *І вось гестапаўцы за рукі паднялі туды першага асуджанага. Яны спыталіся. Яны білі яго. Білі Паўла* (с. 73). Менавіта за кошт гэтага прыёму аўтар максімальна праўдзіва перадае пачуцці Антона Яраша, на вачах якога вешаюць сяброў-падпольшчыкаў.

У мове персанажаў паўтор выказніка без удакладняльных або дапаўняльных кампанентаў выступае перш за ўсё як сродак перадачы загаду. Загад можа быць розным у залежнасці ад абставін: строгім, гнеўным або ласкавым, падобным да просьбы: – *Гаварыце, гаварыце. – І зноў збоку здавалася, што кансультанта цікавяць толькі ўласныя рукі* (с. 46). Паўтор можа служыць і для перадачы пэўных пачуццяў, напрыклад удзячнасці: *“Дзякую, Зося, дзякую. Дзякую табе, дарагі таварыш”* (с. 293).

Для мовы дзейных асоб характэрны паўтор выказніка ў канструкцыі-адказе, што належыць аднаму і таму ж герою: *Ты глядзі, што выходзіць. Выходзіць, што да яго, Гуканавага, прыходу ў горад партыйнага падполля не было...* (с. 12). Такія канструкцыі ўключаны пісьменнікам у маналог персанажа, які пры пэўных умовах пераконвае ў нечым іншую асобу і, каб надаць сказанаму безапеляцыйнасць, выкарыстоўвае сказы з паўторам.

Часта ў выдзяляльна-акцэнтнай функцыі ў творы Івана Шамякіна выступае паўтор выказніка, пры якім ужываюцца так званыя дадатковыя кампаненты – звычайна акалічнасці розных разрадаў: *Помню, добра помню, што боль... той невыказны і неапісаны боль, які адчувалі мы, калі здаваўся наш горад, быў самы моцны* (с. 57); *Не ведаю... І цяпер не ведаю, праз гэта ці так было задумана...* (с. 75). Так, у другім кантэксце ўжыванне пры паўторным выказніку акалічнасці часу дазваляе перадаць успаміны Антона Яраша пра храналагічна розныя падзеі.

Адметнасць рамана – шырокае ўжыванне канструкцыяў з паўторам выказніка ў рэпліках розных персанажаў, аформленых як дыялог. Сінтаксічныя адзінкі такога тыпу звязаны пераважна з запытаннем і выступаюць у дзвюх мадыфікацыях:

- пыталны сказ – апавядальны сказ як адказ на пытанне з паўторам выказніка. Напрыклад: *Ён [Антон Яраш] доўга сядзеў каля сваёй хворай. Зося глядзела на яго і хораша ўсміхалася, шчасліва і збянтэжана.*

– *Дзе вы былі ўвесь гэты час?*

- Апошнія тры гады тут, у нашым горадзе.
- *І не ведалі пра мяне?*
- **Ведала.** Бачыла некалькі разоў (с. 49);

• апавядальны сказ – пыталны сказ як перапытванне. Прычым гэта можа быць як абсалютны паўтор аднаго слова, так і ў трансфармаваным выглядзе: “Цішэй! – шыкнуў я. – Я друг тых, каго сёння **павесілі**”. “**Павесілі?** А каго **павесілі?**” (с. 82).

Паўторы дадзеных членаў сказа ў рамане “Сэрца на далоні” больш рэдкія. Так, акалічнасць-паўтор (у прыватнасці, часу) у рэпліцы аднаго героя фігуруе пераважна ў клічных сінтаксічных адзінках як эмацыйная рэакцыя на сітуацыю, што ўзмацняецца за кошт паўтору згаданай словаформы ў вуснах іншага персанажа. Такія паўторы, напрыклад, дапускае аўтар у сцэне апісання павешання Паўла і іншых падпольшчыкаў і – адпаведна – стану Антона Яраша: *Лучынскі памрэ сёння!*

– “**Сёння!**” *Відаць, я падумаў уголас, бо Хіндэль спытаў:*

– Што “**сёння**”? (с. 74).

Згаданы паўтор акалічнасці пісьменнік можа ўключыць і ў рэпліку аднаго героя. Так, супакойваючы хворую Зосю Савіч, доктар Яраш спыняе расхваляваную ад успамінаў гераіню:

– **Пасля, пасля.** *Не хвалюйце сябе ўспамінамі* (с. 49).

Відавочна, што майстэрства Івана Шамякіна праявілася ў стылістычна апраўданым выкарыстанні канструкцый з лексічным паўторам у якасці экспрэсіўных моўна-выяўленчых сінтаксічных сродкаў, якія служаць для выражэння шматлікіх семантычных адценняў і адносяцца да фігур павелічэння аб’ёму выказвання. Сярод апошніх у рамане пераважаюць дзве мадыфікацыі:

• анафара – паўтор аднолькавых слоў у пачатку сказаў: *Натоўп маўчаў. Натоўп, напэўна, застыў, як і я* (с. 74); *Помню, добра помню, што боль... той невыказны і неапісаны боль, які адчувалі мы, калі здаваўся наш горад, быў самы моцны. Як ні за адзін горад. Ці таму, што гэта горад з такой гісторыяй. Ці таму, што вораг на Волзе!..* (с. 57);

• эпіфара – паўтор аднолькавых слоў у канцы сказаў: *За тых дні я стаў другім чалавекам. За тых два тыдні. З дня арышту Паўла прайшло роўна два тыдні* (с. 69).

Яшчэ адзін сродак паказу ваеннай рэчаіснасці – канструкцыі з незамешчанымі сінтаксічнымі пазіцыямі (пропускам) перш за ўсё галоўных членаў сказа. З іх дапамогай у творы перадаюцца каларыт і дынамічнасць рэальных падзей, даецца характарыстыка персанажаў і інш. Так, творчай манеры Івана Шамякіна ўласціва ўжыванне пасля апорнага поўнага сказа адной ці некалькіх канструкцый з прапушчаным дзейнікам, якія

не перадаюць паслядоўныя дзеянні, а дэталізуюць апісаную карціну ці паўней характарызуюць асобу: *Назар Авяр’янавіч Дымар. Яго шмат хто ведаў. Закройшчык, працаваў да вайны ў цэнтральным атэлье. А ў акупацыі трымаў маленькую майстэрню тыпу “амерыканкі”* (с. 63–64). Кантэкстуальны пропуск дзейніка дазваляе аўтару перадаць таксама напружанасць дзеянняў, як у сцэне, калі Антон Яраш з’явіўся ў гарадскую ўправу, каб вынесці прысуд здрадніку Лучынскаму: *Я зачыніў за сабой дзверы асярожна, быццам яны былі з танюсенькага шкла. Ступаў на дывановай дарожцы на пальчыках, пачціва і ціха, каб не спужаць зверга. Круціў у руках шапку* (с. 77–78).

Абумоўленасць кантэкстам дазваляе Івану Шамякіну ўжываць і канструкцыі з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй выказніка: – *Чаму я раскажаў? – Яраш як бы задумаўся на хвіліну. – Учора я спаткаў Зосю. – Савіч?! – Кірыла пераскочыў вогнішча. – Дзе? Чакай. Ты ж казаў, што дачка Савіча загінула. – Так і я думаў сямнаццаць год. Ну і ну! Дзе ты яе спаткаў? – У бальніцы. – Хворая? Чакай. Калі хавалі Савіча? – У маі сорака трэцяга* (с. 92–93). Разгледжаныя структуры ствараюць кароткія, лаканічныя паведамленні, у якіх асноўная ўвага акцэнтуюцца на аб’екце апісання.

У мове рамана ўжываюцца і эліптычныя няпоўныя сказы, якія ўключаюць дзейнік і даданы член сказа, нярэдка акалічнасць месца, і выражаюць запытанне. Напрыклад: *Дзе Тарасік? Што з ім?* (с. 67). Афэрмленыя такім чынам структуры падкрэсліваюць катэгарычнасць запытання і ўжываюцца героем у той сітуацыі, калі ён знаходзіцца ў стане адчаю і трывогі.

Нярэдка выкарыстоўваюцца канструкцыі з парцэляцыяй – стылістычным прыёмам, пры якім змест выказвання рэалізуецца ў дзвюх ці болей сінтаксічных адзінках: *І рантам – бываюць жа стрэчы! – насустрэч Лотке. У вяртаты рабочага* (с. 79–80). Варта адзначыць, што гэтым моўна-выяўленчым сродкам аўтар карыстаецца для ўзмацнення сэнсавых і экспрэсіўных адценняў, ужываючы яго пераважна пры апісанні або знешняга выгляду герояў (*Савіч наблізіўся. Сівы, ссутулены, стары*; с. 91), або навакольнага асяроддзя (*Ноч і раница былі ясныя і халодныя. Па-асенням*; с. 69).

Такім чынам, для мастацкага адлюстравання ваеннай рэчаіснасці ў рамане “Сэрца на далоні” Іван Шамякін своеасабліва і часта выкарыстоўвае разнастайныя выразныя моўна-выяўленчыя сродкі, уключаючы ў аўтарскую мову і мову персанажаў сінтаксічныя канструкцыі як з пропускам, так і з лексічным паўторам членаў сказа, а таксама сінтаксічныя канструкцыі з парцэляцыяй. Такія структурныя адзінкі служаць для перадачы шматлікіх семантычных і суб’ектыўна-мадальных значэнняў.